

३

पंढरपूरची वारी : एक अभ्यास

संशोधक विद्यार्थी
अंकुश भागवत सोनवणे
इतिहास विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

● प्रस्तावना —

महारा ट्राच्या सामाजिक आणि धार्मिक जडणघडणीत वारकरी संप्रदायाचे महत्वपूर्ण स्थान आहे. तेराव्या तकापासून वारकरी संप्रदायाची परंपरा अविरत चालू आहे. त्याचप्रमाणे वारी ही वारकरी संप्रदायाचा आनंद सोहळा आहे. वारकरी संप्रदायात पंढरपूरच्या वारीला अनन्यसाधारण महत्व आहे. वारकरी संप्रदाय म्हणजे पंढरपूर येथील विठ्ठलाच्या वारीला जाणाऱ्या लोकांचा संप्रदाय होय.

वारी म्हणजे महारा ट्रातील वेगवेगळ्या गावातून सुरू होऊन पंढरपूर येथे संपणारी एक सामुदायीक पदयात्रा होय वारीची परंपरा ही संत ज्ञानेश्वर माऊलीच्या पूर्वीपासून चालत आलेली आहे. १२६० पूर्वीही पंढरपूरची ख्याती आणि भक्त पुंडलीकच्या अख्यायिकेला जनमाणसात स्थान होते. संत ज्ञानेश्वर माऊलीच्या काळापासून वारीची लोकश्रद्धा अधिक प्रमाणात तळागाळात पोहचली. पालखी सोहळ्याची परंपरा मात्र जगतगुरू तुकोबारायांचे पुत्र नारायण देहूकर यांनी तुकोबाच्या निधनानंतर ३६ व र्नी म्हणजे १६८५ मध्ये सुरू झाली ती आजतागायत अविरत चालू आहे.(लोकराज्य मासिक, ऑगस्ट २०१८)

वारी आ ाढी आणि कार्तिकी महिन्यातील शुद्ध एकादशी अशा दोन वेळा होते. आळंदी येथून संत ज्ञानेश्वर यांच्या पादुका आणि देहू येथून संत तुकाराम महाराज यांच्या पादुका पालखीत ठेवून ती पालखी पंढरपूरच्या दिशेने पायी चालत मार्गस्थ होते. पंढरपुरच्या दिशेने पायी चालत मार्गस्थ होत असताना वाटेत गावोगावी लोक या पालखीत सामील होतात. अनेक ठिकाणी मुक्काम केले जातात. पुन्हा पंढरपुरच्या दिशेने मार्गस्थ होतात. हातात टाळ, पताका घेऊन नामाचा हरीगजर करत ही पायी दिंडी पंढरपुरच्या दिशेने मार्गस्थ होते.

पंढरपुरच्या विठठलाची उपासणा करण्यासाठी महारा ट्रातील निरनिराळ्या प्रमुख ठिकानावरून संताच्या पालख्या निघतात. टाळ—मृदंगाच्या गजरात जयजयकारात दिंडया पंढरपूरी येऊ लागतात. यामध्ये महारा ट्रातील अनेक जाति धर्मातील लोक आवर्जून सहभागी होतात. सामाजिक ऐक्य बंधुभाव व समता यांचे मुर्तीमंद स्वरूप म्हणजे ही वारी, महारा ट्राला एकसुत्रात आणि एका धाग्यात बांधण्याचे काम हे वारीने तत्कानुशातके केलेले आपणास दिसते. (पालखी, रामचंद्र देखणे, पेज नं. १५८)

वारकरी आ ाढी वारीसाठी आपापल्या गावातून दिंडया काढतात. दिंडी तयार करून दिंडीच्या माध्यमातून नामगजर करण्याची परंपरा प्रामुख्याने संत नामदेव यांच्यापासून सुरू झालेली दिसते. आणि याचे दिंडीत अनेक वारकरी सहभागी होतात. सोबत भगवा झेंडा, हातात टाळ, कपाळावर अ ठगंध व बुका, तोंडात नामाचा गजर व इतर आवश्यक साहित्य सोबत घेऊन वारकरी या आनंद सोहळ्यात सहभागी होतात. अशा या महान परंपरा असणाऱ्या वारी सोहळ्याचा अभ्यास प्रस्तुत लेखात करण्याचा प्रयत्न करत आहे.

● पंढरपुरची वारी म्हणजे काय —

पंढरपुरची वारी म्हणजे विविध गावांमधून सुरू होऊन पंढरपुर येथे विठठलाच्या दर्शनाने संपन्न होणारी एक सामुदायीक पदयात्रा होय. ही वारी आ ाढ आणि कार्तीकी महिन्यातील शुद्ध एकादशी अशा दोन वेळा होते. विविध ठिकाणावरून पायी चालत आलेल्या दिंडया म्हणजे वारी होय. वारी करणाऱ्यास वारकरी असे म्हटले जाते. संत साहित्याचे अभ्यासक डॉ. सदानंद मोरे म्हणतात. “पंढरपूरची वारी वारकरी संप्रदायाचा मुख्य आचार धर्म होय. अध्यात्मिक आणि सांस्कृतीक अशा दोन भक्कम तीरामधुन अखंडपणे वाहणारा महारा ट्राच्या लोकजिवनाचा नैतिक प्रवाह म्हणजे पंढरपूरची वारी होय. भक्तीचे मुर्त रूप म्हणजे पांडूरंग, तर आर्त रूप म्हणजे पंढरीची वारी.

वारी हा भागवतभक्तीचा नुसता अवि कार नसुन भक्तीप्रेमाची अनुभूती घेण्याची ती सहज स्थिती आहे. साहित्यसम्राट आचार्य अत्रे यांनी ‘आ ाढसत्रे प्रथम दिवसे’ या पुस्तकात लिहिले आहे की महारा ट्राचा देव विठोबा, मोक्षपीठ पंढरपूर आणि आ ाढी कार्तीकी वारी महारा ट्राचा धर्म अशा प्रकारे साहित्यकारानी आ ाढी वारीबद्दल चे मत मांडलेले आपणास दिसते.

● वारीचा उगम व विकास —

वारीची परंपरा माऊलीच्या पूर्वीपासून चालत आलेली आहे. १२६० पूर्वीही पंढरपूरची ख्याती आणि भक्त पुंडलिकाच्या अख्यायीकेला जनमाणसात स्थान होते. वारीचे अस्तित्व तेंव्हापासून होते असे मानले तर जानदेवाच्या काळापासून वारीची लोकश्रद्धा अधिक प्रमाणात तळागाळात झिरपलेली दिसते. पालखी सोहळ्याची परंपरा मात्र जगद्गुरू तुकोबारायांचे पुत्र नारायण महाराज देहूकर यांनी तुकोबाच्या निर्वणानंतर ३६ व र्शिनी म्हणजे १६८५ मध्ये सुरू केली असे संदर्भ सापडतात.

श्रीनारायण महाराज हेसंत तुकाराम महाराज व संत ज्ञानेश्वर महाराजांच्या पादुका एकाच पालखीत ठेवून ती पालखी समारंभपूर्वक आ ाढी वारीला देहूहून पंढरपुरला घेउन जात असत. हा पालखी सोळा सुमारे तिनशे व र्शिपूर्वी सुरू झाला तो आजतागायत सुरू आहे. यापूर्वी संताच्या पालख्या त्यांच्या गावावरून आ ाढी वारीला पंढरपूरला नेली जात नसत. परंतु श्रीनारायण महाराजांनी पालखीच्या सोहळ्याची आणि ज्ञानोबा—तुकाराम भजनांची प्रथा सुरू केली. पंढरीच्या वारीची परंपरा तूकाराम महाराजांच्या घराण्यात पिढयाण पिढया चालू असल्याचे उल्लेख मिळतात. वारीचा उगम निश्चित कधी झाला हे सांगणे कठिण आहे. परंतु शिलालेख—ताम्रपट यातून वारीच्या उगमाजवळ जाण्याचा प्रयत्न होतो. काही शिलालेखांच्या आधारे आपण वारीच्या उगमाचा इतिहास पुढीलप्रमाणे पाहू. त्यामध्ये र्शिके ११५९ (इ.स. १२३७) होयसाळ राजाच्या कारकीर्दीतील शिलालेख आहे तो सोहळा खांबी मंडपाच्या तुळईवर तिन्ही बाजूने लिहीलेला आहे. तो संस्कृत आणि कानडी अशा संमिश्र भा रेत, देवनागरी लिपीत आहे. त्याच्यात पुंडलिक मुनींचा व विठठल देवाचा उल्लेख आहे. तसेच तुळईच्या पूर्वभागातील ७१ व्या ओळीत वारीचा उल्लेख आहे. पंढरपुरच्या वारीचा हा प्राचीन उल्लेख होय. दुसरा उल्लेख र्शिके ११९५ (सन १२७३) मधील याला चौऱ्यांशीचा शिलालेख म्हणतात. या शिलालेखास पंढरपुरास फागनीपूर व विठोबास विठठल असे म्हटले आहे याच्यात रामचंद्रदेव यादवाचा उल्लेख आहे. त्यात त्यांना पांढरीफडमुख म्हणुन संबोधले आहे. ालीवान र्शिके १११० मधील एक प्राचीन शिलालेख आहे. त्यात विठठल देवाचा उल्लेख आलेला आहे. त्यात देवालय बांधणाऱ्याची नावे आली आहेत. पंढरपूर येथे सापडलेल्या शिलालेखातून विठठलाचे उल्लेख मिळतात. पण ताम्रपटात पंढरपुरचे पांडूरंगपल्ली असे नाव आहे. हे त्याचे वैशि टये पंढरी गाव ालीवाहन ाकाच्या प्रारंभापासून वसलेले आहे. विठठल मंदिरही त्या वेळेपासून आहे असे मालू सोनाराने मालूतारण ग्रंथात म्हटले आहे. वरील सर्व गो टी लक्षात घेता श्रीपुंडलिक महामुनींच्या कालासंबंधी व विठठल देवाच्या

कालासंबंधी निश्चित ऐतिहासिक पुरावा हाती आला नाही. डॉ. भांडारकर, डॉ. डेल्टी, डॉ. गोभना गोखले, डॉ. वा.ल.मुजूळ वगैरे इतिहास संशोधकांनी श्रीविठ्ठल देवाचा पंढरीचा षोडशेव्याचा प्रयत्न केला डॉ.न.चि.ढेरे यांनी संशोधनाकरीता पंढरपूर प्रकल्प हाती घेतला. त्यांच्या संशोधनानुसार त्यांनी हत्तीची मूर्ती ही आद्य नसुन, माढ्याची विठ्ठलमूर्ती आहे असे ठरवले. (लोकराज्य मासिक—ऑगस्ट, २०१८)

● दिंडीची परंपरा —

वारीची परंपरेचा निश्चित काळ सांगता येत नाही. वारी ही संत ज्ञानेश्वर यांच्या अगोदरपासून सुरू आहे. ज्ञानदेवाच्या वडिलांनी, आजी आजजोबानी वारी केल्याचा उल्लेख आहे. तेव्हा पायी चालत—चालत जायचे एवढीच परंपरा होती. दिंडी तयार करून नामजप करत पंढरपूरी चालत जायची परंपरा संत नामदेवरायांपासून सुरू झाली ज्यावेळी संत ज्ञानेश्वर माऊलींनी समाधी घेण्याचा मनोदय व्यक्त केला तेव्हा माऊली समाधी सोहळ्यासाठी सारी संतमंडळींनी आळंदीला निघाली, पंढरपुरातील संत नामदेव, गोरा कुंभार, नरहरी सोनार, आदि संतमंडळी भजनाची दिंडी तयार केली. व टाळ मृदंगाचा गजर करीत नामदेव महाराजांच्या नियंत्रणाखली ती दिंडी आळंदीला येण्याचा प्रघात सुरू झाला. परंतु ही पहिली दिंडी पंढरपूर ते आळंदी अशी निघाली असली तरी तेथुन पुढे आजतागायत सर्व दिंड्या या आपल्या गावातून पंढरपूर येथेच संपन्न होतात. हीच पहिली दिंडी साक्षात पंढरपूर म्हणजे देवाच्या गावातून आळंदीला म्हणजे संताच्या गावी निघाली होती. वारकऱ्यांच्या या समुदायाला दिंडी हे नाव मिळाले हात भगवी पताका झेंडा हे दिंडीचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. (पालखी, रामचंद्र देखने, पान. नं. १६३)

● विविध ठिकानावरून पंढरपुरास येणाऱ्या पालख्या —

महारा ट्रातून व महारा ट्रांच्या बाहेरून पंढरपूर येथे आणणे एकादिवशी निर्माती विविध ठिकानावरून दिंडीच्या स्वरूपात पालख्या या पंढरपूर येथे येतात. यामध्ये संत ज्ञानदेवाची पालखी आणि संत तुकोबाची पालखी या दोन अनन्य साधारण महत्वाच्या आहेत. तुकोबाच्या मृत्यूनंतर ३६ वर्षांनी म्हणजे १६८५ मध्ये तुकोबाचे पत्र नारायणबाबा यांनी संत ज्ञानेश्वर व संत तुकाराम महाराज यांच्या पालख्या पंढरपुरास आणण्याची प्रथा सुरू केली पुढे १८३२ मध्ये तुकोबांच्या वंशजामध्ये मानपान व वहिवाटाच्या हक्कावरून मतभेद होऊन १८३२ नंतर हैबतबाबानी ज्ञानेश्वर महाराजांच्या पादुका पालखीत घालून स्वतंत्रपणे दिंडी समारंभासह व सोहळ्याने पंढरपूरला नेहण्याची प्रथा चालू केली. ज्ञानेश्वराच्या पालखी सोहळ्यास तत्कालीन पेशवे, इंग्रज यांच्याकडून

अर्थसहाय्य होत असल्याचे दिसते. तसेच देहू येथून संत तुकाराम महाराज यांच्या पादुका घेऊन पालखी पंढरपुरच्या दिशेने मार्गस्थ होते त्याच प्रमाणे निवृत्तीनाथ, सोपानदेव, मुक्ताबाई, जनार्धन स्वामी, संत एकनाथ, सावता माळी, रामदास स्वामी, भगवान गडावरून संत भगवानबाबा यांची पालखी अशा अनेक संतांच्या पालख्या या नामाच्या हरिगजर करत पंढरपूरला येतात व चंद्रभागेच्या स्नानाने व विठ्ठलाच्या दर्शनाने पूर्ण होतात. पालखी सोहळ्यात विविध जाती धर्मातील लोक सहभागी होतात. (व्हेरा, राजेंद्र, आधुनिकता आणि परंपरा)

● पालखी रथ —

हा पालखी सोहळा पंढरपुरला घेऊन जाण्याचे काम हे महारा ट्राची ान खिल्लार बैलाकडे असते हि खिल्लार बैल आपल्या खांद्यावर रथ ओढत नेऊन हा प्रवास करतात. खूप क टाचे काम असल्याने हे काम करण्यासाठी महारा ट्रातील सुंदर धिप्पाड अशा खिल्लार बैलांचीच निवड या सोहळ्यासाठी केली जाते. या संपूर्ण सोहळ्यात एक डॉक्टरांची टीम देखील असते कि जे वेळोवेळी प्रत्येक मुक्कामाच्या ठिकाणी या खिल्लार बैलांची आरोग्याची काळजी घेतात. एक विशेष ा बाब सांगायची म्हणजे भारतीय गोवंश भरपुर आहे. पण या पालखी सोहळ्यासाठी फक्त खिल्लार गाय उपजातीच्या पोटी जन्माला येणारे खिल्लार बैलच वापरण्याची प्रथा आहे. माऊलीच्या सोहळ्याला बैलजोडीदेण्याचा मान आळंदी गावातील ६ कुटुंबालाच आहे. पालखी रथ आळंदीकडून पंढरपुरला जाताना १८ दिवसाचा प्रवास असतो यात फक्त दोनच खिल्लार बैल हा पालखी रथ पंढरपूर पर्यंत नेहतात. तर तुकोबांच्या पालखी सोहळ्यात पुणे जिल्ह्यातील कोणतेही कुटुंब पालखी रथाच्या बैलजोडीचा अर्ज करू ाकतात. व यातुन दोन कुटुंबाची रितसर निवड करतात. अशा प्रकारे पालखी रथ सज्ज असतो. (वारकरी संप्रदाय, ा.वा.अभ्यंकर)

● पालखीची वैशि टये —

● १.वारीतील रिंगण

हैबतबाब यांनी शितोळे सरकारांच्या मदतीने रिंगण सोहळ्याची सुरुवात केलेली आहे. वारीमध्ये भावीकांना थोडा विसावा मिळावा हा खर तर रिंगणाचा प्रमुख उद्देश पण हा सोहळा म्हणजे घोडयांना त्यांची भक्ती व्यक्त करता यावी यासाठी असतो कारण रिंगण सोहळ्यात वारकरी भजन किर्तन करायचे ते पाहून येथील घोडयांच्या मनातही विठ्ठलाची भक्ती रूजली त्यांनाही माऊलीचा प्रदक्षिणा घालावाशी वाटायची त्यांना ति घालायला मिळाली म्हणुन रिंगण सोहळ्यास घोडयांनी धावण्याची प्रथा सुरू झाली यातील मोकळ्या जागेवर ज्ञानेश्वर महाराजांचा

घोडा धावतो. त्याला आदराने 'माऊलीचा अश्व' असे म्हणतात. अशा प्रकारे वारीमध्ये रिंगणाला अनन्यसाधारण असे महत्व आहे.

● २. भेदभावाचा अभाव —

वारी/पालखी सोहळ्यात विविध जाती—धर्मातील वारकरी सामील होतात. इश्वराने सर्व प्राणिमात्रांना निर्माण केले. मग उच्चनिच असा भेदभाव करणार नाही, हा विचार संप्रदायाने मांडला श्रे ठत्व—कनि ठत्व किंवा जातिभेद यांना थारा दिला नाही. परमेश्वराची भक्ती करण्याचा अधिकार प्रत्येकाला आहे. हा विचार या वारकरी संप्रदायाने मांडला. ज्या काळात स्त्रि स्वातंत्र्य, स्त्रियांचे हक्क अशा कल्पनाही सुचणे एक्य नव्हते अशा काळात संप्रदायाचे हे कार्य फारच मोठे आहे. संत मुक्ताबाई, जनाबाई, बहीणाबाई यांनी भक्ती पंथात आपले स्थान निश्चित केले परमार्थकारणात स्त्रियाही उच्चपदाला पोहचू शकतात. हे त्यांनी दाखवून दिले आणि म्हणून स्त्रियाही माळकरी बनून, पंढरपुरची वारी करू लागल्या. तसेच वारीमध्ये स्त्रिया डोक्यावर तुळशी वृंदावन तर काहीच्या डोक्यावर पाण्याने भरलेला हंडा असतो. भजन करत वाटचाल करणाऱ्या वारकऱ्यांची तहान या हंड्यातील पाण्याने भागवली जाते. अशा या वारीमधून समाजात भेदभावाचा अभाव होउन सामाजिक भावना निर्माण होण्यास मदत होते. (लोकराज्य मासिक ऑगस्ट, २०१८)

● ३. दिंड्याचे व्यवस्थापन —

दिंड्यात सर्व लोक समावेश होतात सर्वात पुढेझेंडेकरी, त्यामागे मध्यभागी विणा व पकवाज वा मृदंगवादक आणि बाजूने टाळकरी अशी रचना असते. या सर्व दिंड्याची नोंद आळंदी संस्थानकडे आहे. त्यावर चोपदारांचे नियंत्रण असते. या दिंडीमध्ये जवळपास ४०० दिंड्या असून आणखी वाढत आहेत. सलग ५ व १० हजेरी लावलेल्या दिंड्यांना मागे चालण्यासाठी क्रमांक दिला जातो. माऊलीच्या पालखी सोहळ्यात २७ दिंड्या असतात. सर्वात पुढची २७ नंबरची भोई समाजाची दिंडी असते. त्यानंतर २५, २४, २३ अशा उलट क्रमांकाच्या दिंड्या असतात. रथाच्या पुढे क्रमांक एकची दिंडी ही आळंदी करांची असते. अशा प्रकारे नामाच्या हरिगजरासह या दिंड्या पंढरपुरास येतात.

● ३. समाज आरती —

दिंडीत/वारीत पंढरपुराच्या दिशेने जात असताना अनेक ठिकाणी मुक्काम होतात. तसेच पहाटेची पुजा आळंदी संस्थानाच्या वतीने केली जाते. दुपारी मुख्य मानकरी श्रीमंत शितोळे सरकार

यांचा नैवैध असतो. पालखी मुक्कामाच्या ठिकाणी पोहचल्यावर रात्रीची आरती ही सर्व समाज आरती असते. आशा प्रकारे प्रवासात आरत्याची रचना असते.

● ४. वारकऱ्यांची स्वयंशिस्त —

पंढरपुरच्या दिशेने निघालेल्या दिंडी/वारीमध्ये अनेक गावातून वारकरी सहभागी होतात. वाटचाल करत असतांना वारकरी अत्यंत स्वयंशिस्त पाळताना दिसतो. कोणालाही धक्काबुकी होत नाही, धक्का लागला तर रागवत नाही. त्यामुळे वारीतील बंदोबस्ताला असलेल्या पोलिस बांधवाला कधीही काठी उगारायची वेळ येत नाही. लाखो भक्त एकत्र येऊन स्वयंशिस्त पाळून एका सरळ रांगेत पंढरपुरच्या दिशेने वाटचाल करतात हे होत असताना इतरांना तान न होता स्वता शिस्त पाळून पंढरपूरच्या दिशेने चालण्याचे कार्य करतात. हेच वारीचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य आहे

● वारीच्या माध्यमातून निर्माण होणारे सामाजिक ऐक्य

विविध जनसमुहामध्ये विसंवाद होऊ नये, संघर्ष होऊ नये यासाठी सर्वांना एकत्र करणे आवश्यक होते. हेच काम वारकरी संप्रदायाने वारीच्या माध्यमातून केलेले दिसते. जे विविध समूह भुते—खेते, जंतरमंतर, जादुटोना इत्यादि प्रकार तसेच त्यांच्या अंधश्रद्धा पशुबळी, नरबळी इत्यादि आपापल्या कृपे प्रथाही सर्व लोक घेऊन आलेले होते. या सर्वांमधून बाहेर काढून त्यांना आचरणात आणायला साधा—सोपा धर्म शिकविणे आवश्यक होते हेच काम संतानी केले. अशा परिस्थितीत भागवत धर्माचा आधार घेऊन संतानी समाजाला नेतृत्व देण्याचे कार्य केले यातूनच विविध नातीधर्मातील लोक संत परंपराकडे वळले यातून पुढे वारीच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर जनसमुदाय एकत्र येऊ लागला.

वारीमध्ये उच्चशिक्षितापासून ते निरक्षरापर्यंत, श्रीमंतापासून ते गरिबापर्यंत सर्वजन एकोप्याने प्रवास करतात. खेड्यातील शेतकरी, देवळातील पुजारी, गावचा जमिनदार आणि त्याच्याकडे असलेला गडी, किर्तन—प्रवचन करणारे महाराज ते स्वयंपाक करणारे आचारी हे सारे तितक्याच भक्तिभावाने आणि श्रद्धेने वारीच्या जनसमुदायात एकरूप झालेले असतात. तेथे कोणताही भेदभाव केला जात नाही. विठठलाच्या समोर सारे एक आहेत. फक्त विठठल भक्त आहेत. अन्य कोणीही नाही. ही समता आणि माणुसकी शिकवण या वारीच्या माध्यमातून रूजविली जाते. ही वारी सहअस्तित्वाची जाणिव करून देते. तसेच वारी जातिअंतीच्या दिशेने समाजाला घेऊन जाण्याचे काम करते. वारी भेदभावास थारादेत नाही. एकमेव देव संताचा भक्तीमार्ग, शिस्तचे पालन अशा अनेक प्रकारे वारीमधून सामाजिक ऐक्य निर्माण होते.

अशा या महान परंपरा असणाऱ्या वारी सोहळ्यासाठी समाजाच्या विविध माध्यमातून मदत तसेच सहभागी होउन या सोहळ्याचा आनंद घेतात. या सोहळ्यास सरकारही विविध स्तरावरून सहभाग घेताना दिसते. राज्य सरकारने चंद्रभागा नदी प्रदूषणमुक्त करण्याच्या हेतूने २०१६ मध्ये 'नमामी चंद्रभागा' मोहिम हाती घेतली व चंद्रभागेचा उगम असलेली भिमाशंकर ते पंढरपूर असा चंद्रभागा नदीचा ५५२ कि.मी. लांबीचा पट्टा या अभियानाच्या माध्यमातून प्रदूषणमुक्त करण्याचा निर्धार केला. तसेच कॅनडा सरकार आणि भारत सरकार यांच्यातील १५० व १६० वी मैत्री साजरी करण्यासाठी कॅनडा सरकारकडे भारतातील एक तीर्थक्षेत्र म्हणून पंढरपुरचा प्रस्ताव ठेवला व कॅनडाच्या माध्यमातून पंढरपूरला स्मार्ट सिटी बनवण्याचा प्रस्ताव आहे. तसेच पालखीचे पुर्ण मार्गक्रमण, आपत्कालीन व्यवस्था, अधिकाऱ्यांचे संपर्क क्रमांक, पंढरपुरच्या पांडूरंगाचे व रूक्मिणीचे लाईव्ह दर्शनाची सोय इत्यादी साठी पुणे जिल्हा प्रशासनाने 'आ गाढी वारी - २०१८' मोबाईल ॲप वारकऱ्यांसाठी सारथी' हे ॲप तयार करून वारकऱ्यांना सेवा देण्याचे काम केलेले दिसते.

सध्या कोरोनाच्या परिस्थितीमूळे आळंदी व देहू येथून पालखी काढण्यास शासनाने परवानगी नाकारलेली तरीही पालखी घेउन जाण्याची परंपरेत खंड न पडता सर्व संतांच्या पादुकाप्रथमच महामंडळाच्या बसमध्ये ठेवून पंढरपूरला घेउन गेलेली दिसते. अशा प्रकारे पालखी सोहळ्याचे २०२१ च्या आ गाढी सोहळ्यासाठी महत्व स्पष्ट करता येईल.

● सारांश -

पालखी सोहळा हा एक आनंद सोहळा आहे. त्यामध्ये विविध जाती धर्मातील लोक श्रद्धेच्या पोटी मोठा जनसमुदाय एकत्र येताना दिसतो. यातून सामाजिक ऐक्य निर्माण होते, पालखी मध्ये कोणताही भेदभाव होताना दिसत नाही, तितकेच काटेकोरपणे पालन होताना दिसते, उच्च निच्यता असा भेदभाव नाही. वारकरी ऐवढीच ओळख येथे दिसते स्त्रियांचा सक्रीय सहभाग दिसतो. यातून वारकरी संप्रदायाची शिकवण लक्षात येते. अशा प्रकारे आपणास अविरत चाललेल्या वारीचा सविस्तर अभ्यास वरिलप्रमाणे करता येईल.

● संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ.रामचंद्र देखणे, पालखी, विश्वकर्मा प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, २०१८.
२. डॉ.वा.अभ्यंकर, वारकरी संप्रदाय, आदित्य प्रकाशन प्रथम आवृत्ती, २००२.
३. लोकराज्य मासिक, वारी अंक, ऑगस्ट २०१८.

